

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία, κατά την περίοδο 1833-1910, αντικατοπτρίζει τη γενικότερη εκπαιδευτική πραγματικότητα του ελληνικού κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο διάστημα από τα χρόνια της Ανεξαρτησίας μέχρι το 1910, οπότε συντελούνται πολλές και βαθιές αλλαγές στις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την επεξεργασία του ανέκδοτου αρχειακού υλικού (μαθητολόγια), σε συνδυασμό με τη μελέτη δευτερογενών πηγών, έχουν παρατεθεί αναλυτικά στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Γι' αυτό, περιοριζόμαστε εδώ σε κάποιες συνολικές διαπιστώσεις, οι οποίες έρχονται να προστεθούν σε συμπεράσματα συναφών μελετών, ενισχύοντάς τα ή ανατρέποντάς τα.

Σε μια πρώτη προσέγγιση διαπιστώσαμε την ταχεία και ομοιογενή διεύρυνση του σχολικού δικτύου της δημόσιας μέσης εκπαίδευσης στις πέντε επαρχίες του νομού Μεσσηνίας (Πίνακας 12). Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι οι έδρες των Ελληνικών σχολείων, και πολύ περισσότερο αυτές των Γυμνασίων, βρίσκονταν στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της εποχής¹. Το γεγονός είχε ως συνέπεια να έχουν ευκολότερη πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση οι μαθητές που έμεναν εκεί, δηλαδή γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορισμένες ομάδες, και συγκεκριμένα οι γόννοι των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων. Ο ρυθμός εξάπλωσης των μέσων σχολείων του νομού σημείωσε επιτάχυνση μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και ιδιαίτερα προς τις τελευταίες δεκαετίες του (1861: 7, 1891: 29, 1910: 36)². Η επιτάχυνση αυτή εξηγείται από την εμφάνιση

---

1. Βλ. «Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου μέσης εκπαίδευσης στη Μεσσηνία», *εδώ*, σ. 103 κ.ε.

2. 1861: 6 Ελληνικά σχολεία και 1 Γυμνάσιο, 1891: 24 Ελληνικά σχολεία και 5 Γυμνάσια, 1910: 32 Ελληνικά σχολεία και 4 Γυμνάσια.

νέων παραγόντων οικονομικοκοινωνικής υφής, που βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τις απαιτήσεις της τοπικής αλλά και της παγκόσμιας αγοράς (κυριότερο παράδειγμα, η σταφίδα).

Ένα άλλο επίπεδο προσέγγισης είναι τα ποσοστά πρόσβασης των μαθητών στα μέσα σχολεία του νομού (θυμίζουμε ότι τα κορίτσια, επίσημα, αποκλείονταν από τη δημόσια μέση εκπαίδευση). Τα ποσοστά αυτά ήταν πολύ υψηλά (Πίνακες 15 και 16), για τα δεδομένα της εποχής, με κάποιες αποκλίσεις ανά επαρχία, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της καθεμιάς, το κοινωνικοπολιτιστικό της επίπεδο αλλά και την έκταση του μεταναστευτικού ρεύματος (εσωτερικού και εξωτερικού), που σημειώθηκε σε όλο το νομό, ως επακόλουθο της σταφιδικής κρίσης. Η μετανάστευση, συνολικά, οδήγησε σε μείωση του μαθητικού δυναμικού, ταυτόχρονα όμως λειτούργησε ως κινητήριοις μοχλός για την ανάπτυξη της μέσης εκπαίδευσης: η εξωτερική μετανάστευση χάρη στα εμβάσματα και τις δωρεές, ενώ η εσωτερική επειδή η απόκτηση απολυτηρίου αποτελούσε βασικό εφόδιο του αγοριού που θα μετακινούνταν σε κάποιο αστικό κέντρο, με στόχο την κοινωνική άνοδο³.

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο δομήθηκε η μελέτη μας, στους προαναφερθέντες τομείς, συγκλίνει με τις υποθέσεις της κλασικής πλέον στις μέρες μας μελέτης του Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, που αποδέχεται ότι «το μεγαλύτερο ποσοστό φοίτησης συναντάται στις περιοχές όπου κυριαρχεί η μικρή και μεσαία ιδιοκτησία και όπου έχει διαπιστωθεί το μεγαλύτερο ποσοστό της αγροτικής εξόδου και της μετανάστευσης»⁴. Στην περίπτωση της Μεσσηνίας, η παραπάνω διαπίστωση επαληθεύεται, με τον πειστικότερο τρόπο, στην επαρχία Μεσσήνης.

Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία που φέρνει στο φως η έρευνά μας δημιουργούν ερωτήματα σχετικά με την εμποδωμένη και γενικά αποδεκτή άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά περί «δημοκρατικοποίησης» της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, λόγω της μεγάλης και κοινωνικά ισοδύναμης πρόσβασης των παιδιών στη μέση εκπαίδευση. Και αυτό γιατί,

---

3. Βλ. «Μαθητικός πληθυσμός. Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση», εδώ, σ. 117 κ.ε.

4. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, έ' έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 11.

με βάση το πρωτογενές τεκμηριωτικό υλικό (μαθητολόγια), στο οποίο στηρίζεται στατιστικά η μελέτη, προκύπτει ότι η πρόσβαση των κοινωνικών στρωμάτων στη μέση εκπαίδευση δεν ήταν ισοδύναμη: τελικά, στα μέσα σχολεία του νομού υπερεκπροσωπούνταν τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή οι γόννοι των εκπαιδευτικών, γιατρών, δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων, κληρικών κ.ά. Μικρότερη, αναλογικά, είναι η εκπροσώπηση των παιδιών των ασθενέστερων οικονομικά οικογενειών (αγροτών, βιοτεχνών κ.ά.), παρόλο που αριθμητικά υπερτερούσαν σε σχέση με το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας (Πίνακας 20)⁵. Αξίζει εδώ να υπενθυμίσουμε την αντίληψη που ενισχύεται όσο προχωράμε προς τα τέλη του 19ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα αντιστοιχεί σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, στο άρθρο του «Περί δημοσίας εκπαίδευσεως», το 1891, στην εφημερίδα *Εβδομάς*: «1. Η κατωτέρα του λαού στιβάς, η δεομένη ήττονος εκπαίδευσεως, εστίν η των γεωργών, ποιμένων, χειρωνακτών κ.τ.λ. Διά την αναγκαίαν αυτής μόρφωσιν αρκεί το Δημοτικόν σχολείον. [...] 2. Διά την δευτέραν, της πρώτης εκείνης υπερτέραν τάξιν των πολιτών, την των βιομηχάνων, εμπόρων, κτηματιών και εν γένει των ανωτέρας παιδείας εφιμένων, εισί τα Ελληνικά σχολεία. [...] 3. Διά τους επιθυμούντας ν' ανέλθωσιν και εις ανώτερον, τον ανώτατον βαθμόν της γενικής παιδείας, έσονται εις τα κεντρικώτερα μέρη της Ελλάδος ιδρυμένα Γυμνάσια»⁶.

Εύλογα παρεπόμενα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του μαθητικού πληθυσμού ήταν η εγκατάλειψη των σπουδών⁷ (περίπου τα 3/4 των μαθητών, κυρίως αγροτικής προέλευσης, εγκατέλειπαν το Ελληνικό σχολείο και δεν συνέχιζαν τη φοίτηση στο Γυμνάσιο· Πίνακες: 25, 26, 27, 28), και η επανάληψη των τάξεων⁸, δηλαδή η επανεγγραφή στην ίδια τάξη περισσότερο από μία φορές και μάλιστα με ενδιάμεσα χρονικά κενά μεγαλύτερα του ενός έτους (Πίνακας 29). Το τελευταίο αυτό φαινόμενο,

5. Βλ. «Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των μαθητών», *εδώ*, σ. 138 κ.ε.

6. Το απόσπασμα του Ραγκαβή παρατίθεται στο άρθρο του Στρατή Μπουρνάζου, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμ. Α': *Οι απαρχές, 1900-1922*, μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 198-199.

7. Βλ. «Εγκατάλειψη σπουδών στη μέση εκπαίδευση», *εδώ*, σ. 154 κ.ε.

8. Βλ. «Σχολική αργοπορία (επανάληψη τάξεων)», *εδώ*, σ. 167 κ.ε.

η επανεγγραφή, αποτελεί δείγμα της εμμονής και επιμονής των γονιών του 19ου αιώνα για φοίτηση των παιδιών τους στη μέση εκπαίδευση, αφού ο κύκλος αυτός της εκπαίδευσης θεωρούνταν –και ήταν– η καταλληλότερη δίοδος για την υπέρβαση της κοινωνικής τους κατηγορίας. Ο ίδιος μηχανισμός ανέλιξης χρησιμοποιούνταν και στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, όπως έχει επισημάνει, μεταξύ άλλων, ο E.J. Hobsbawm⁹.

Εξίσου καθοριστική φαίνεται ότι υπήρξε η «ταξική» παράμετρος και για όσα κορίτσια φοίτησαν στη δημόσια μέση εκπαίδευση¹⁰, μετά το 1892, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις της εποχής. Κι αυτό γιατί οι πρώτες –λιγοστές, αλλά και θαρραλέες ταυτόχρονα– περιπτώσεις καταστρατήγησης του κανόνα στο νομό Μεσσηνίας (Πίνακες 31, 32) προέρχονται από τους κόλπους των αστών-γονέων (Πίνακας 35). Οι γονείς αυτοί, κάτω από την επιρροή των εξελίξεων που συντελούνται στον ευρύτερο ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο, αρχίζουν να συνειδητοποιούν ότι η ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών τους ήταν επιθυμητή, καθώς μπορούσε να λειτουργήσει όχι μόνο ως συμπληρωματική «μορφωτική» προίκα, αλλά και ως εργαλείο εύρεσης εργασίας.

Ευνόητο είναι ότι οι κοινωνικές διακρίσεις αντικατοπτρίζονται και στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση¹¹, αφού η φοίτηση σ' αυτή απαιτούσε δίδακτρα. Δεν μας εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι αναπτύχθηκε, περί τα τέλη του 19ου αιώνα, στα οικονομικά κέντρα του νομού, εκεί όπου ήταν συγκεντρωμένα τα ανερχόμενα αστικά στρώματα: έμποροι, γιατροί, δημόσιοι υπάλληλοι κ.ά. (Πίνακες 41, 42).

Ο ταξικός χαρακτήρας της μέσης εκπαίδευσης προκαθόριζε, ασφα-

9. «Στην Ευρώπη του 19ου αιώνα τέσσερις δρόμοι ανοίγονταν μπροστά στο νέο παιδί: ο επιχειρηματικός κλάδος, η εκπαίδευση (που με τη σειρά της οδηγούσε στους τρεις στόχους της κυβερνητικής υπηρεσίας, της πολιτικής και των ελεύθερων επαγγελματιών), οι τέχνες και ο στρατός [...]. Ο δρόμος της εκπαίδευσης ήταν ελκυστικότερος από το δρόμο των επιχειρήσεων [γιατί] η εκπαίδευση αντιπροσώπευε τον ατομικό συναγωνισμό, τη σταδιοδρομία για τους ικανούς και το θρίαμβο της προσωπικής αξίας έναντι της καταγωγής και των διασυνδέσεων [...]. Για αναρίθμητες οικογένειες γεωργών ή εργατών με ελάχιστες προοπτικές κοινωνικής ανόδου, ο μικρογραφειοκρατισμός, ο εκπαιδευτικός και ιερατικός κλάδος ήταν, τουλάχιστον θεωρητικά, προσιτοί». Βλ. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μετ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 271-275.

10. Βλ. «Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, 1892-1910», *εδώ*, σ. 174 κ.ε.

11. Βλ. «Η ιδιωτική μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία, 1870-1910», και ιδίως «Κοινωνική προέλευση των μαθητών και μαθητριών», *εδώ*, σ. 255 κ.ε.

λώς, τη μαθητική πορεία, για λόγους μάλιστα που ανάγονταν άμεσα στην ευνοϊκή ή δυσμενή επίδραση του περιβάλλοντος του μαθητή, οικογενειακού και κοινωνικού. Με άλλα λόγια, οι μαθητές δεν μπορούσαν να κινηθούν έξω και πέρα από τα όρια του κοινωνικού προφίλ από το οποίο εκκινούσαν: οι φιλοδοξίες και οι διαθέσεις τους καθορίζονταν όχι σε μηδενική βάση, αλλά σε σχέση με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκαν ή προς τις οποίες αισθάνονταν πλησιέστερα¹².

Ας τονίσουμε, εν κατακλείδι, ότι η μέση εκπαίδευση εξαρτώνταν άμεσα, επίσης, από τα δεδομένα του χώρου και της εποχής. Η μελέτη μας, συνολικά, δείχνει, νομίζουμε, την αμφίδρομη σχέση κοινωνίας και εκπαίδευσης, στην περίπτωση της Μεσσηνίας: η οικονομική άνθηση του νομού και η παράλληλη άνοδος των αστικών στρωμάτων, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, είχε ανάλογη, θετική, επίδραση στη μέση εκπαίδευση· αυτή, με τη σειρά της, ανέπτυξε μια δυναμική που ενίσχυσε σταδιακά τα αστικά επαγγέλματα (Πίνακας 22), επιφέροντας αλλαγές στις κοινωνικές δομές του νομού.

---

12. Θεόδωρος Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η μέση εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σ. 171.

